

Spirit of Bosnia / Duh Bosne

An International, Interdisciplinary, Bilingual, Online Journal

Međunarodni, interdisciplinarni, dvojezični, online časopis

Zlo u Bosni – u oči Arnea Johana Vetlesena

Rasim Muratović

Uvod

Zlo ne leži na jednom mjestu i nije vezano za jednog aktera, ali se ono realizuje žestoko na određenom mjestu i od određenih aktera prema određenim drugima. Teško je pronaći nekoga ko će demantovati postojanje zla u svijetu, ali, ipak, postoje pojedinci koji žele demantovati da postoje zle osobe.

Zlo je, dakle, pojam kojim opisujemo radnje i patnje. Pojam preferira određen broj fenomena – na primjer bolest, prirodne nepogode, smrt, rat, genocid. Sva ova zla su priznata kao zlo. Da bi se suočili sa egzistencijom zla i da bi se pronašla nada da će se postojeće stanje promijeniti nabolje, mi smo dužni tražiti mišljenje o zlu. Ovo mišljenje se, uglavnom, traži u religiji i političkim ideologijama. Međutim, ako pogledamo historiju prošlog stoljeća vidjet ćemo da je nemoguće pronaći neko relevantno mišljenje o nebrojenim tragedijama. Ono što ljude fascinira više od samog zla je njegovo nerazumijevanje. Zlo je nerazumijevajuće privlačno i odvratno, istovremeno, a svijet zla kao da se nalazi sasvim izvan domašaja mišljenja.

Svi pokušaji udaranja u zlo, veoma često, znače bukvalno udaranje u prazno, u jedno ništa. Filozofija je, na primjer, refleksija o mišljenju ili iskustvo koje već postoji. Filozofija uzima sadržaj i legitimitet iz onoga što je već razumljeno. Ovo je metodološki odlučujuće, jer filozofske refleksije moraju zadržati kontakt sa onim predfilozofskim ako se želi zadržati legitimitet. Zlo je, međutim, nešto apstraktno i nepristupačno sa jedne strane, a s druge strane ono je opet konkretno. Zar preko 8.000 ljudi koji su ubijeni u četiri dana jula 1995. (otprilike dvije hiljade ubijenih po danu – u sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija Srebrenica) nije nešto sasvim konkretno?

Vetlesen u svojim djelima posebno istražuje određenu formu stida koji doživljava žrtva. U tom kontekstu on se posebno fokusira na žrtve genocida u Bosni. Vetlesen u esejima rađenim na ovu temu dokazuje da to nisu egzekutori nego žrtve koji osjećaju nepravdu, koje se stide.

Stidjeti se ovdje znači biti ponižen, osramoćen, žigosan od drugih, kao i u svojim očima. Kada se žrtva, a ne egzekutor stidi, to izgleda kao da su krivnja i stid promijenili mjesta. Pitanje koje se postavlja: Da li se moralo nešto desiti sa žrtvom koja je preuzela prvo odgovornost, a kasnije i krivnju na sebe? Je li ovo tačno ili nije? To je u velikom stepenu određeno stanjem u društvu, društvenim okolnostima u tom smislu da li društvo daje vrijednost žrtvama u njihovoj ulozi žrtve? Ili se one poimaju bez vrijednosti jer su žrtve, a žrtve su gubitnici, dok društvo interesuje oni

koji su u stanju da se bore, da prežive, pobjednici?

Vetlesen je mišljenja da živimo u društvu u kojem se nerado govori o zlu. Posljedica toga je da mi teško vidimo slu?ajeve zla kao takvog i da se borimo protiv njega. Mi se ili okre?emo od zla ili to nazivamo nekako druga?ije samo ne zlo. Najbolji primjer za to, u ovom vremenu, je, po Vetlesenu, Bosna. „Ubistva, silovanja, ranjavanja, protjerivanja, nisu nazvani zlom! ‘Šta smo mi radili dok se izvršavao prvi genocid na evropskom tlu nakon 1945?’ Ovakva pitanja nisu postavili ni politi?ari ni diplomatski predstavnici. Umjesto toga oni su u Ženevi razgovarali sa tri „zara?ene strane”, sa tri „ravnopravne strane” u „gra?anskom ratu”. Nazdravljalo se liderima bosanskih Srba za planirano, organizovano i izvršeno „etni?ko ?iš?enje”. Za planirane, organizovane, nare?ene i izvršene zlo?ine protiv ?ovje?nosti i me?unarodnog prava, uklju?uju?i i zlo?ine genocida, a o ?emu je sve dokumentovano, prvo u masmedijima, pa onda dalje, u tužilaštvima i sudovima.”(Vetlesen, 2003:292).

Šta je zlo?

Vetlesen definiše zlo “kao nanošenja bola drugom.” Vetlesen, 2003:294). Zbog toga on zlo razumije kao nešto povezano sa sadizmom mada se sve forme zla ne mogu razumjeti kao izraz sadizma. Me?utim, sadizam daje prvo objašnjenje o tome šta je zlo.

Arne Johan Vetlesen se dalje pita: “Je li zlo uvijek egzistencijalni i željeni projekt? Šta sa zlom izvršenim u režiji grupe, gdje radnje komuniciraju do drugog napada?a prije nego na izabrane žrtve?” (Vetlesen, 2003:295). Saznanje do kojeg je Vetlesen došao je “da se zlo gleda, a ne rezultira da se žrtvi negira zajedni?ka ljudskost sa egzekutorom. Žrtva je podesna kao takva za egzekutorovu želju za završetak onoga što se ne može trpjeti, a to je da se bude ?ovjek, tako da se žrtva sama ispisuje iz života i priželjkuje smrt. Suprotno teorijama koje insistiraju na tome da zlo uživa u daljini i gdje egzekutor dehumanizira svoju žrtvu, Vetlesen u svojim djelima, u kojima govori o zlu, fokusira na blizini. (Bauman, 1989).

Zlo u Bosni

Koju vrstu zla smo imali u Bosni?

“U Bosni je bila takva situacija da su egzekutori ?esto poznavali žrtvu u liku školskog kolege, kolege s posla, komšije, ili ?ak ?lana uže ili šire porodice. To je proizvodilo emocionalnu blizinu baziranu na li?nom poznanstvu. Pored toga, zlo se izvršavalo u fizi?koj blizini, licem u lice. Nasilje, silovanja, ubistva, su bili vidljivi za razliku od birokratske magle i tajnovitosti koja je pratila nacisti?ko izvršenje “kona?nog rješenja”. Nacisti su oformili birokratski jezik kao “naro?ita obrada”; “radni logori”, itd kako bi istinu prikrili i od žrtve i od drugih, ali ne i od pripadnika svojih jedinica koji su, uglavnom, koristili usmena nare?enja i rije?i koje su odgovarale stvarnosti. Pored toga, prilikom izvršenja holokausta veoma važno je bilo mjesta izvršenja zlo?ina držati daleko, tamo u Poljskoj umjesto u Njema?koj.

Vetlesen nastavlja:

U genocidu u Bosni sve je suprotno. Nasilje se izvršava u blizini gdje se empatija odigrava, empatija se izražava tako što napada? susre?e svoju, upravo “svoju” žrtvu i to licem u lice. Žrtva se dehumanizira ideološkim stereotipima o “muslimanima”. U genocidu u Bosni dešava se to da se empatija pretvara u svoju suprotnost i staje na stranu nemorala. ***Kada se nasilje izvrši u blizini onda za posljedicu imamo da se gubi svaki izgled za oprost i pomirenje u budu?nosti.*** Jer su se egzekutor i žrtva vidjeli o?i u o?i, a no? je ?esto zamjenjivao vatreno oru?je. Pogled i egzekutora i žrtve ovdje je uhvatio nešto što nije trebalo da se desi. To je ta vrsta uzajamnosti odnosno glavnog cilja u izvršenju zla u psihološkom smislu, a to je da taj ?in onemogu?i svaku mogu?nost zajedni?kog ?ivljenja u budu?nosti. Što egzekutor ima bliži odnos prema žrtvi u smislu prijateljstva, komšiluka, rodbinskih veza, utoliko ?e biti ve?i psihološki i osje?ajni uticaj na relaciju izme?u egzekutora i žrtve. Relacija se nakon ovoga mijenja u potpunosti. Genocid je iz ovih razloga suptilna i posebna forma zla.

U Bosni je sve to bilo druga?ije. Nije se krilo ono što se radilo. Naprotiv, to se pokazivalo. Svima. Vetlesen se poziva na danskog politologa, Carsten Bagge Laustsena, koji daje sljede?i opis:

Silovanje za muslimansku bosansku ženu zna?i da je ona ne?ista. Djelomi?no zbog toga što je ona osramo?ena, a djelomi?no jer je ona prisiljena da rodi Srbina. Mnogo je žena držano u koncentracionim logorima gdje su one sistematski silovane sve dok nisu zatrudnile. Silovanje je imalo trudno?u za cilj. Silovane žene su osloba?ane u poodmakloj trudno?i kada abortus više nije bio mogu?. Dijete ?e se nositi i Srbin ?e se roditi.

Ovdje se pojavljuje i muškarac kao žrtva, koji je ?esto sa ostatkom porodice prisiljivan da prisustvuje silovanju supruge, k?erke, majke, unuke. Muškarcu se name?e sramota jer nije kao glava porodice bio u stanju sprije?iti silovanje i zaštititi žene. Njegova muška pozicija definisana vjerski i kulturološki, a u skladu sa njegovim sposobnostima da zaštititi žene, djecu i stare, je na?eta u dobroj mjeri. Rezultat je njegov osje?aj stida i nemo?i koji rezultiraju uništenju porodi?ne strukture i još više bosanskog identiteta. Ovaj primjer je jedan me?u mnogima koji ilustruje kako za “*serbister*” i za njihovo vo?enje rata u Bosni u stvari nije bio rat u klasi?noj formi nego suprotno rat (ako ta rije? uop?e odgovara) koji je za cilj imao uništavanje i stvaranje novog identiteta. Bilo je to “*etni?ko ?iš?enje*” u službi politike uništavanja jednog i stvaranja drugog identiteta. Bio je to pokušaj uništavanja porodi?nih veza na drugi na?in: tjeraju?i ?lanove porodica da se me?usobno ubijaju, organizovanje silovanja u prisustvu ?lanova porodice, korištenje psihi?kog terora i koncentracionih logora gdje su uništavane li?ne vrijednosti i personalni integriteti. To su bili glavni aspekti srpskog vo?enja rata.” (Vetlesen, 2003:314).

Centralno mjesto u planiranju genocida nad Bošnjacima u Bosni zauzima plan RAM, ura?en 1991, u Beogradu od grupe visokih oficira uklju?uju?i i eksperte za psihološko vo?enje rata. Plan i eksperti koji su u?estvovali u njegovoj izradi je primjer kako se znanje o tome koji mehanizmi stvaraju neprijateljske slike, ako se koriste sistematski, dobra priprema za izvršenje genocida. “Ne radi se, dakle, o korištenju znanja da se sprije?i genocid ili da se genocid preduprijedi na drugi na?in. Ne, ovdje se radi o ne?emu gdje se koristi znanje kako bi se genocid u?inio mogu?im. Vojna i akademska ekspertiza dala je na uslugu svoje kompetencije o islamu kao vjeri i kulturi na

dispoziciju, kako bi se izvršilo ‘etničko ?išenje’.” (Allen, 1996; Sells, 1996; Vrani?, 1996).

Na kraju dolazi sramota. Ovdje je upravo sramota u igri. Ko je taj ko se stidi, kod koga se javlja sramota?

Kao teorijsku podlogu za ono što ?e koristiti kao odgovor Vetlesen razabira krivnju i sramotu na na?in kako to radi engleski sociolog Stephen Pattison:

Vremenom se oni koji su krivi po?inju posmatrati i doživljavati u društvu kao osobe od ?asti i poštovanja. Osoba kojoj je nanesen bol i koja je osramo?ena stoji u zaga?enoj sjeni izložena stigmati i bez mogućnosti da ostvari socijalnu satisfakciju. Stid i stigma nisu podijeljeni na bazi jasnih pravila, etičkih principa ili mehanizama za kaznu i služenje. Stid se lijepi ne za djela nego za osobe tako da se njihov identitet stalno ranjava i ?ini bezvrijednim. Takva osoba rizikuje da ostatak života provede sama i bezvrijedna i za sebe i za druge. Osobe i grupe izložene sramoti su toksi?no prljave oni su “*humanity out of place*” u društvu. Toksi?no prljavim vlada se jakom rukom – oni se ignorišu, brišu, pospremaju. Oni nemaju nikakve vrijednosti, oni se devalviraju najoštrije. U društvu više orijentisanom prema sramu nego prema krivnji to može dobiti zna?enje borbe na život ili smrt. (Vetlesen, 2003:307).

Vetlesen se pita:

‘Ko je taj koji se stidi?’ Odgovor je: ‘To su žrtve.’ “To su silovane muslimanske žene, koje su silovane posebno zbog njihove pripadnosti odre?enoj religiji, u ovom slu?aju islamu. To su njihova bra?a, o?evi, muževi, sinovi koji nisu uspjeli zaštititi njihove vrijednosti/?ast, status i li?no poštovanje, a bili su svjedoci tih zlo?ina. Pored toga, tu je još nasilje u koncentracionim logorima ponovo pred publikom. O tome postoje svjedoženja koja je teško opisati, a odnose se na prisiljavanje djeda da siluje svoju unuku i sina koji je morao odsje?i testise svom ocu, itd.” (Vetlesen, 2003:307).

Neizdržljivo je biti žrtva i neizdržljivo je razmišljati o žrtvi

U Vetlesenovoj kritičkoj analizi međunarodne zajednice i njenog odnosa prema Srebrenici i događajima u Bosni uop?e, na primjer, nije samo pitanje ko je napadnut. Pitanje je, također, šta je bio cilj u?esnika u ratu. Vetlesen misli da je „li?ni ratni cilj Srba bila apsolutna negacija ideje o ljudskim uro?enim vrijednostima. Na tim osnovama Srbi su zapo?eli uništenje jedne grupe civilnog stanovništva sastavljenu od muslimana vjernika, muslimana religiozno indiferentnih i muslimana ateista kao jedne vješta?ki stvorene homogene grupe: – muslimani u Bosni i Hercegovini, koji su bili njihov osnovni ratni cilj. Genocid je bio programirani i sastavni dio srpske strategije.” (Vetlesen, 1997: 73). Arne Johan Vetlesen je sasvim konkretan kada kaže: “To što se desilo u Bosni od 1991. do 1995. godine, nije bio klasi?ni rat. To je bio genocid. Planirani etničko – religiozni i seksualni genocid.” (Vetlesen, 1997:75).

Vetlesen ina?e misli da je Zapad prihvatio objašnjenje rata u Bosni kao jednako rasprostranjene krivnje izme?u ”zara?enih strana”. Govoriti o ”zara?enim stranama” je u najmanju ruku neumjesno kada se imaju fakta koja govore ... ”To što se desilo u Bosni od 1992. do 1995. godine, je bio

genocid. Planirani etnički i religiozni genocid. ... Genocid koji izvršen u Bosni imao je glavnog agresora – ekstremne etno – religiozne srpske nacionaliste i jednu glavnu žrtvu – civilne bosanske Muslimane. Zlo ima jedan određen cilj: uništiti nešto što je po svom nasljeđu dobro i vrijednosno kako bi se zaštitilo nešto što je zlo ... Zlo se onda ne smatra istom agresijom, a dželat svoj čin zločina osjeća opravdanim. Tada se zlo tumači kao dobro (Vetlesen, 1997: 74, 97)."

Međutim, Vetlesen je gotovo usamljen u ovakvom tumačenju zla u Bosni. U Evropi su u većini oni – što su poput B. Pållesa, norveškog generala, autora više knjiga o ratu na Balkanu i savjetnika u ICTY, blago rečeno, skeptični. Za njega ne postoji neki nedvosmisleni odgovor na pitanje krivnje i odgovornosti. "Birati između onog dobrog i zlog u politici stvarnosti je teško. Moraju se razdvojiti politički lideri i civilno stanovništvo. Mi moramo ponekad izvršiti izbor koji sadrži zlo". (Thune and Hansen, 1998:98).

Povezivanje pojma krivnje i odgovornosti za historiju onemogućava djelovanje i legitimira objašnjenje srpskih nacionalista za njihova djela. Govoriti o "stranama u sukobu" je isto tako problematično.

Zaključak

Nedugo nakon Drugog svjetskog rata Evropa, pa i Amerika su – zakazale u odnosu prema Bosni. U predvečerje XXI stoljeća na tom, od pamtivijeka evropskom, tlu zakotrljali su se genocidni projekti. Srebrenica, Prijedor, Foča, Bratunac, Vlasenica, Zvornik, Sanski Most, Ključ, Sarajevo, kao i sva okupirana mjesta i svi gradovi u opsadi Republike Bosne i Hercegovine došli su brzo nakon holokausta.

Što je više sociologija postajala utočište naučnih pojmova i pravila, to je više moral dobivao nesigurniji status u socijalnom univerzumu. Moral je bio kao odvojen faktor u socijalnoj stvarnosti i bio mu je dodijeljen marginalan i sekundaran status. To je u principu omogućilo da se nemoralne pojave ne mogu objasniti na neteološki, dakle na naučni način. Pretpostavka o sociološkom pristupu studija o moralu bila je sinonim za sociološku redukcionu strategiju sa pretpostavkom da se moralni fenomeni u njihovom totalitetu mogu objašnjavati kroz nemoralne institucije što im daje njihov povezani karakter.

Nije bilo nimalo jednostavno suprotstaviti se vodećem norveškom političaru (Thorvaldu Stoltenbergu). Vetlesen je to učinio ljudski dostojanstveno. Zbog toga ovaj esej ima i svoj *drugi cilj* (prvi je mogućnost učenja onima koji to žele), a to je zahvalnost Vetlesenu za njegovo ljudsko dostojanstvo iskazano u izučavanju genocida nad Bošnjacima.

Vetlesen u svojim esejima o genocidu, za razliku od većine istraživača genocida, fokusira na žrtvi. On u svojim radovima posebno fokusira na intenciji prisutnoj danas da se žrtvama genocida, nameće krivnja (onim ubijenim) i sramota (onim preživjelim). Uvijek se, kada pročitamo Vetlesenovo naučno objašnjenje takve intencije, intencije koja ima za cilj optuživanje žrtve, ne može oteti utisku da je to dio političkog projekta koji je u nekoj novoj vješto zapakovanoj formi još uvijek na djelu, planiraju i organizuju "ono nerazumljivo da nam se opet dogodi." Nije obavezno da se „dogodi” još jednom u istoj formi i protiv iste grupe i od istih izvršilaca, ali se može „dogoditi” ako se ne stvore uvjeti za prevenciju genocida.

Vetlesenovi eseji su naučni eseji u kojima se ne odvija natjecanje o tome ko je najviše podnio žrtava niti se vrši odbrana onoga ko je bio objekt zločinačkih akcija. Vetlesenovi naučni eseji su nastojanje da se nauka koristi za razumijevanje provala barbarstva i zapretnih zločinačkih

instikata koji završavaju genocidom, a sve u cilju razumijevanja uzroka, ciljeva i razmjera genocida, te prevencije genocida kao zločina i zla najvišeg ranga.

Vetlesen je kategoričan kada tvrdi da ne može doći do oprosta ukoliko počinilac sam ne prizna sve ono što je počinio i ne pokaže iskreno žaljenje. Ali i tada, ukoliko taj počinilac iskreno pokaže kajanje, ne može imati nikakva prava, ni u pravnom ni u moralnom smislu. Žrtva ne može biti prisiljena da oprost, mora biti spremna da dobrovoljno da oprost, a počinilac ga mora prihvatiti samo kao poklon koji nije zaslužio.

Niko nema pravo ni davati bilo kakvo iputstvo u tom smislu. To je isključivo pravo žrtve. Oprost nije obaveza žrtve niti je pravo počinio. To je, dakle, lični stav. Šta god žrtva odlučila, niko je nema pravo osuđivati ili hvaliti za to što je učinila.

Ovdje se ne radi primarno o tome kako zločinac gleda na sebe onda kada nanosi bol drugome, nego kako se žrtve, a u nekim slučajevima i njihovi nasljednici, članovi uže porodice, odnose prema želji zločinca da mu se oprost. Postojanje znakova krivnje i kajanja prema drugome u odnosu na pravo koje ima većina zločinaca kada izvrši zločin od velike je važnosti.

Vetlesan smatra šokantnom činjenicu da se u Bosni i Hercegovini skoro ništa od onoga što se desilo u period 1992-1995. ne učini u školama i da nije dio nastavnih programa. "Ako je to tako, onda je zaista sumorna budućnost jer historija nam pokazuje da negiranje, poricanje i zaborav nemaju posljednju riječ. U kulturi življenja gdje je negiranje i poricanje uobičajeno, ukoliko ljudi i dalje žele poricati, društvo dovodi do lažnog morala i jednog trenutka momenta izaći na vidjelo, a reakcije mogu biti veoma burne i mogu biti opasne za budućnost tog naroda.

Jedan preživjeli iz Auschwitz, kojeg su pitali o oprost, odgovorio je na sljedeći način: Kada jedan uvijek oprost, on vremenom može svoj oprost smatrati "kao jednu formu izdaje protiv onih koji su bili torturirani i istrijebljeni i prema kojima je on prekinuo svoju lojalnost." (Engelking, 2001:137).

Dozvolite da ovu izjavu povežemo s korisnim podsjećanjem, koje je naznačila Walker, a odnosi se na to da je najstarije značenje same suštine oprosta u tome "da se ne može tražiti naplata duga od druge osobe, te da onaj ko je kriv mora platiti za sebe". (Walker, 2006:182). Iz obzira prema nepravdi, pravda zahtijeva da se ne oprost dug koji je proizvela radnja kojom je došlo do uništenja života. Osobe koje su zamoljene da oprost moraju istaći svoju ljudsku sklonost za *oholost*, staviti aktera iznad zločina i shvatiti da je opraštaj, kao i sva ostala društvena djelovanja, ograničen našim zemaljskim zakonima: granicom između života i smrti, između onoga što je uračeno i onoga što se nikada ne može poništiti.

Stoga zaključak nije da u ovom slučaju oprost Vetlesen smatra moralno pogrešnim. "Pogrešan" je krupna riječ. Prije svega biti da se to smatra slučajem neumjesnog oprosta." (Vetlesen, 214: 197). Ako je postupak aktera bio okrutno uništavajući za one koji su postali žrtve – ili za one koji zauvijek moraju živjeti sa posljedicama – da je jednostavno neprikladan za oprost, to onda znači negirati oprost i ostati lojalan onima koji to najviše zaslužuju: žrtvama.

Literatura

Allen, B. (1996). *Rape Warfare*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Arendt, Hannah (1963): *Eichman in Jerusalem*. Viking, New York.

- Bauman, Zygmunt (1989): *Modernity and the Holocaust*. Oxford: Polity Press.
- Burgess, Catherine & Romsloe, Askill (1995): *Bosnia vårt glemte barn*, Syppressforlag, Oslo.
- Goldhagen, Daniel Johan (1996): *Hitler's willing executioners*. New York: Vintage Books.
- Engelking, D.J. (1996). *Holocaust and Memory*. London: Continuum, 2001.
- Nilsen, Kjell Arild (1996): *Europas svik. Et oppgjør med vestlige unnfallenhet i Bosnia*, Oslo, Spartacus Forlag AS.
- Nilsen, Kjell Arild (2007): *Miloševi? i krig og i Haag – en dokumentasjon*. Oslo Syppress forlag.
- Ofstad, Harald (1971): *Vår forakt for svakhet*, Oslo Pax.
- Sells, M. (1996). *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*. Berkeley: University of California Press.
- Stoltenberg, Thorvald & Eide Kai (1996): *1000 dager på Balkan*. Oslo, Gyldendal.
- Thune, H. & V. Hansen (1998). *Etter Srebrenica: Massakre, militær makt og moral*. Oslo: Norsk utenrikspolitisk institutt.
- Vetlesen, Arne Johan (1992): *Hvordan var Holocaust mulig?* Oslo, Materialisten. Årg. 20. nr. ½.,
- Vetlesen, Arne Johan (1995): *Tysk identitet etter 1945*. Oslo, Nytt norsk tidsskrift. Årg. 12, nr. 3.
- Vetlesen, Arne Johan (1997): *Ondskap i Bosnia*. Oslo, Norsk Filosofisk Tidsskrift nr. 1 – 2/1997.
- Vetlesen, Arne Johan (2003): *Menneskeverd og ondskap – Essays og artikler 1991-2002*, Oslo, Gyldendal.
- Vetlesen, Arne Johana (2006): *Hva er etikk*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Vetlesen, Arne Johan (2014): *Studier i ondskap*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Vranic, S. (1996). *Breaking the Walls of Silence: The Voice of Raped Bosnia*. Zagreb: Aktant.
- Walker, M. (2006). *Moral Repair: Reconstructiong Moral Relationships after Wrongdoing*. Cambridge: Cambridge University Press.

The preceding text is copyright of the author and/or translator and is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported License.